

ŽIVOT, SMRT I USKRSNUĆE JEZIKA

Claude Hagège

ZAUSTAVITI IZUMIRANJE JEZIKA

(Disput, Zagreb, 2005.)

Zanimljivost naslova kojega se dotičemo ovim prikazom ne proizlazi dakako samo iz konteksta suvremenoga svijeta i društva – snažno obilježenih nekim pojavama i posebnostima koje se nerijetko smatraju potpuno novima, dotad neviđenima, dramatičnima, silovitima i stoga sudbinskima – pa ipak upravo u tome kontekstu i zbog njega ovaj naslov dobiva dodatnu važnost, (oživljenu) aktualnost. Pokušamo li se konkretno izraziti o tome na kakva to toliko sudbonosna društvena zbivanja mislimo, morat ćemo i ovdje upotrijebiti jedan od onih izraza koji se povremeno pomodno prošire među poglavito akademskim svijetom (začudo?!) i izašavši iz okvira struke u kojoj su nastali postanu svojinom javnoga diskursa gdje se rabe s ne posve čvrsto omeđenim značenjem, te uskoro počnu značiti mnogo toga, sve i svašta, i takvi semantički preprošireni od jednom (p)ostanu značenjski upravo ispražnjeni. Riječ je naravno o *globalizaciji* – još jednom pojmu koji je preplavio svagdašnji javni govor. Ne ulazeći dakle u svu širinu pojma globalizacije, a ni u pitanje o tome je li ona samo novovjeka pojava ili su bitne globalizacijske elemente imale i neke davne epohe (npr. doba političke i kulturne dominacije stare Grčke ili Rima), odlučit ćemo se ovdje za tumačenje prema kojem globalizacijskima shvaćamo ona obilježja društva i kulture kojih je rezultanta kon-

vergiranje prema takvu ustroju suvremenoga svijeta koji je Marshall McLuhan nazvao danas već općepoznatom (i općepotreblijavanom) sintagmom *globalno selo*, misleći pritom prvenstveno na značajke načina života i poglavito komuniciranja u takvu svijetu. Upravo se promjene u načinu života i komunikaciji nužno (i brzo) uvijek odražavaju na jezik svake zajednice. Ako bismo iz perspektive jezične komunikacije htjeli sažeto odrediti tip promjena o kojima je riječ, mogli bismo istaknuti da se zapravo događa (pre)oblikovanje izvanjezičnoga konteksta – upravo najvažnijega 'prostora' u kojem se odvija i s kojim uspostavlja odnose (i jezična) komunikacija. Riječju, globalizacija je izazvala i izaziva promjene u izvanjezičnome kontekstu koje svoje odraze nalaze i u jeziku. Upravo se takvim odrazima izvanjezičnoga na jezično – o uzročno-posljedičnim odnosima među tim dvama fenomenima – bavi spomenuti naslov koji dolazi iz pera vodećega francuskog jezikoslovca, profesora teorije jezika na *Collège de France*, Claudea Hagègea, u izvrsnu prijevodu Ivane Franić, asistentice na Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu. U situaciji koja je stručnim krugovima poznata, a riječ je o već kroničnu problemu nedostatna prevođenja vrijednih lingvističkih naslova na hrvatski jezik, čini se važnim istaknuti da je 1995. godine hrvatskoj javnosti pre-

dostavljen prijevod *Struktura jezika*, kapitalno djelo upravo Claudea Hagègea iz 1982. godine. Prijevod *Halte à la mort des langues* stigao je do nas ipak brže – nakon samo pet godina.

Hagège je ovu knjigu, kao što napominje u njezinu uvodu, napisao da bi upozorio na, kako kaže, zastrašujuću pojavu da svake godine u svijetu izumre 25 jezika i da će se, ne promijeni li se nešto, do kraja stoljeća u kojem živimo sadašnji broj jezika koji iznosi oko 5 000 prepoloviti. Kako smo navikli da se čim se tko želi za što zauzeti uvijek postavlja pitanje o tome zašto bi bilo vrijedno truditi se oko toga, Hagège odgovara i na to pitanje: jezik je svakodnevna manifestacija svake ljudske kulture i stoga su njihovi nestanci usko povezani – uminućem jezika u zaborav pada i kultura kojoj je pripadao.

Prvi dio knjige razjašnjava fenomen jezika kao “davatelja života” (sredstva koje omogućuje da čovjek živi u zajednici, kojim izlazi iz omeđenosti svojega bića i postaje članom zajednice) i kao čuvara prošlosti (memorije zajednice). Povezuje se to s često spominjanom izrekom da je jezik živ organizam pa će stoga Hagège u nastavku dati pregled (i kritiku) vitalističkih (naturalističkih, evolucionističkih) teorija u drugoj polovici 19. st. kako bi se naglasio njihov važni nedostatak: nijekanje ili zapostavljanje činjenice da su jezici ne samo prirodni nego i društveni fenomeni. Podsjećajući na važnu Humboldtovu distinkciju kad je upozorio na to da je jezik *energeia* (stvaralačka i dinamička sposobnost kojom ljudi stvaraju i tumače jezične izričaje), a ne samo *ergon* (puki rezultat te sposobnosti), upravo *energeiu* vidi u sosirovskim defini-

cijama u pojmovima jezik i govor: jezik shvaćen kao dinamičan sustav u kojem su skupljeni jezični elementi i konstrukcije prethodnih naraštaja, a govorna djelatnost kao način na koji taj jezik oživljava. Dakako da se Saussureov termin *parole* koji je na hrvatski preveden kao govor ne smije shvatiti kao fizički pokret govornim organima koji proizvodi zvuk, jer to nema veze s njegovom lingvističkom misli (Saussure je iskoristio specifičnost opozicije među neterminologiziranim pojmovima *langue* – *parole* u francuskome jeziku, no značenjska polja tih dvaju pojmova u drugim europskim jezicima imaju najčešće neke poprilično drugačije međusobne odnose). Ne(s)pretnosti toga naziva nastojalo se doskočiti uporabom pojma *diskurs* u lingvistici od posljednje trećine 20. stoljeća. Saussureova (i sosirovska) temeljna misao prema kojoj je govorenje konkretna manifestacija strukturâ kojima je sjedište jezik, što znači da je jezik impliciran govorom, a govor pak omogućuje jeziku da ne ostane samo mogućnost. Na tome je sosirovskom razmišljanju Hagège utemeljio ovu svoju knjigu: “nestanak govora ne znači i izumiranje jezika” – drugim riječima, iako se tzv. “mrtvim” jezicima više ne govori, njihova se gramatika (pa i fonetika) mogu naučiti kao što je moguće naučiti i koji živi jezik. Hagège nadalje upozorava da “tijesna povezanost govora i jezika vrijedi za jezike koji su živi, međutim, ona nema za posljedicu to da jezik koji se više ne govori prestaje zbog toga postojati. Biti živ i postojati dva su pojma i dvije situacije koje ne smijemo brkati” (str. 32). Razlika između jezika (sustava) i govora (djelatnosti) osnova je na kojoj će Hagège zaključiti da “(...)tzv.

mrtvi jezik nije ništa drugo doli jezik koji je izgubio, ako smijemo tako reći, upora- bu govora". No mrtav jezik, nastavlja Hagège, nije mrtav na način kako je mrtva životinja ili biljka – metaforika je tvrdnje o jeziku kao o živu organizmu time dose- gla svoje granice "i to zato što mrtav jezik nastavlja postojati" (str. 33). Jezici su vir- tualni sustavi koji se konkretiziraju u činove, ali ta konkretizacija nije nužan uvjet da bi se moglo reći da oni postoje. I u tome prestaje usporedivost izumiranja jezika s umiranjem bilo kojega drugog živog entiteta. Dok je za druge žive vrste umiranje apsolutno i ireverzibilno, dvo- strukost prirode jezika uzrokom je sasvim drugačije situacije: izumiranje kojega je- zika, zaključuje Hagège, samo je izumi- ranje govora. Nestalim se jezikom dakle može ponovo "progovoriti" – iako je uskrisiti jezik, ili Hagègeovim riječima, vratiti mu govor, vrlo težak pothvat, nije nemoguć.

U drugom se poglavlju Hagège bavi razjašnjavanjem pojave izumiranja jezika. Razmatra tako odnos klasičnoga latin- skog jezika i romanskih jezika koji su se razvili iz vulgarnoga latinskog. Uočava osobite načine na koje žive neki tzv. mrtvi jezici: klasični latinski kao službeni jezik rimske Crkve, koptski kao liturgijski jezik egipatskih kršćana itd. Pritom Hagège upozorava na razliku između mrtvih kla- sičnih jezika (još uvijek se upotrebljavaju u ograničenoj ulozi, npr. u liturgiji i sl.) i onih mrtvih jezika koji su danas samo predmetom znanstvenih istraživanja i poučavanja na akademskoj razini (jezici su to iza kojih je ostalo obilje pisanih potvrda: šumerski, akadski, ugaritski, (staro)libijski ili pak oni o kojima su do

nas došli tek fragmentarni ostaci, npr.: keltski jezici, polapski jezik, baltički jezici, trački, frigijski, ilirski itd.). Ipak, tim se arhaičnim jezicima i fenomenima njihova izumiranja Hagège ovdje ne bavi. Pozaba- vit će se, naprotiv, jezicima kojima u su- vremenome svijetu prijeto ugasnuće, koji nestaju pred očima suvremenoga čovjeka.

Hagège govori o tri profila nestanka jezika: *transformacija* (jezik se mijenja u toku procesa koji može biti dug, da bi se u određenom trenutku moglo smatrati kako se pojavio novi jezik – primjer takve tran- sformacije je razvoj romanskih jezika od vulgarnoga latinskog), *supstitucija* (jezik koji je došao izvana zamjenjuje jezik koji je dotad bio jedini potvrđen u određenoj ljudskoj zajednici; pritom je moguće go- voriti i o fazama supostojanja obaju je- zika, a konačno o tome da je jezik izvana apsorbirao prethodni jezik) i *ugasnuće* (slikovitost toga termina upućuje upravo na nestanak govornika koji su njime još posljednji govorili i koji ga nisu prenijeli na potomstvo; jezik je ugašen kad više nema izvornih govornika, a to znači go- vornika s *izvornom kompetencijom*). Iako je, nastavlja Hagège, smrt zadnjih izvor- nih govornika individualna fenomen, ugasnuće jezika kojim su kao posljednji govorili, zapravo je ugasnuće jedne jezične zajednice. Jezici se mogu ugasiti *in situ* (u mjestu gdje je autohton) ili u dijaspori (kamo ga je donijela raseljena zajednica). Ugasnuće nekoga jezika odvija se etapno i u vrlo složenim odnosima s drugim kodo- vima. Hagège tako u početnim fazama gašenja jezika govori o destabilizaciji, a u završnim o propadanju jezika, no taj proces valja shvatiti kao stupnjevit. Uzro- ci su destabilizacije: izostanak normalne

transmisije jezika, nejednaka dvojezičnost, *polujezičnost* ili kako je Hagège naziva, *dvostruka nekompetencija*, poricanje legitimnosti jezika (sukob jezika ekonomske elite i tzv. "slabijeg" jezika), ponekad i alternacija kodova. Uznapredovala destabilizacija prelazi u eroziju – vrlo raznolik proces koji je moguće opisati kao pojavu da jezik gubi neka od svojih karakterističnih obilježja. Zanimljivo je da jezici u stanju kaduciteta povećavaju transparentnost te smanjuju nepravilnost i broj oblika. Navedenim se uzrocima pridružuju i oni koji su posljedica neuspijevanja da se neki jezik prilagodi vrijednostima koje vladaju u suvremeno doba, kao što su npr.: pridobivanje prestiža, jezična normiranost, nedostatak pisma. Hagège u nastavku razlikuje dva stanja u kojima se jezici mogu naći: *jezicima u opasnosti* naziva one jezike koji pokazuju znakove iz kojih se daje naslutiti da im prijete neposredno ugasnuće, a *ugroženi* su jezici oni koji će u skoroj budućnosti (najduže u trajanju jednoga ljudskog života) biti u opasnosti.

Odredivši izumiranje jezika kao izumiranje samo njegovog govora, Hagège će se u trećem dijelu svoje knjige posvetiti fenomenu uskrsnuća jezika. Vjerojatno je najpoznatiji primjer ponovnog oživljavanja današnji hebrejski jezik. Na predbiblijskome hebrejskom (iz razdoblja između 20. i 12. st. pr. Kr.) nema zapisanih tekstova, do nas su posredno preko akademskih i egipatskih početnica doprli tek toponimi ili izdvojene riječi toga jezika. Biblijski hebrejski (dijelovi Biblije pisani njime potječu vjerojatno s početka druge polovice 9. st. pr. Kr., klasično doba biblijske književnosti traje sve do kraja 7.

st. pr. Kr., dok su najmlađi tekstovi nastali do kraja 4. st. pr. Kr.). Hebrejski je jezik tijekom najmanje osam stoljeća, a vjerojatno i dulje, bio govorni jezik, sa svim obilježjima *dinamizma* u vremenu i prostoru koje govorni jezik može imati: tj. mijenama kroz povijest i dijalektima (dijalektne razlike spominju se i u Bibliji – najviše navođen primjer zapisan je u *Sucima* 12, 6 kada Gileadani prepoznaju Efrajimovce po izgovoru s mjesto š u riječi *šiboleth*). Za sudbinu hebrejskoga bitni su povijesni događaji kao što su babilonsko sužanjstvo kraljevske obitelji, aristokracije, svećenstva i veleposjednika 597. pr. Kr., deset godina kasnije Babilonci su razorili Jeruzalem i hram te dolazi do novog izgnanstva, iz biblijske se *Knjige o Ezri* doznaje o povratku izgnanih u dva navrata (538. i 520. pr. Kr.) pri čemu je bjelodano da je među Hebrejima već vrlo prisutan aramejski (riječ je o jeziku vrlo bliskom hebrejskome) s kojim su u blisku dodiru bili i prije izgnanstva. Vrlo je vjerojatno da je u Judeji u I. st. nove ere vladala dvojezičnost na aramejskome i hebrejskome (u učenih Hebreja i trojezičnost – grčki je naime bio ugledni jezik pa je moguće govoriti o helenizaciji judejskih elita). U sudbonosnu ustanku Židova koji je počeo 66. godine rimske su legije srušile Drugi Hram (70. godine), što je značilo i prestanak postojanja židovske države i novo raseljavanje. Među Židovima koji su ostali u Palestini, Mezopotamiji i Egiptu nakon arapskog su osvajanja (7. st.) aramejski i grčki postupno zamijenjeni arapskim. Židovske zajednice raseljene po Galiji, Germaniji i Iberiji pridružile su se onima koje su se od kraja Rimske Republike već nalazile ondje. Hebrejski je ostao

vjerskim jezikom Židova u dijaspori, ali oni će njime prestati govoriti – u govoru on je zamijenjen jezicima zemalja u koje su imigrirali. U većini tih zemalja nastali su posebni jezici, rezultat fenomena jezičnoga miješanja, nazivani *judeo jezicima*. “Hebrejski više nije bio živ, ali nije bio ni mrtav”, zaključuje Hagège (str. 235). Zamisao o obnovi jezika (i nacije) potekla je od Ben Jehude (inače Židova iz Litve, pravim imenom Eliezer Perelman) koji 1879. objavljuje *Poziv židovskome narodu*. Ben Jehuda odlazi 1881. godine u Palestinu i ondje radi na ostvarenju svojega projekta tako predano da je čak i u svojoj obitelji odlučio odgajati djecu na hebrejskome – njegova je obitelj tako postala prva hebreofona obitelj u suvremeno doba. Afirmiranje hebrejskoga u javnome životu nije išlo lako: Ben Jehuda ga je promicao kroz novinarstvo, a njegovi sljedbenici proveli su njegovu zamisao i u obrazovanju – time je hebrejski osigurao dobre temelje da ponovo oživi. Sve je nastavljeno Ben Jehudinim zahtjevnim leksikografskim djelom – višejezičnim tezaurusom. Osnovao je i Odbor za jezik (1904.), savjetodavno tijelo koje je trebalo pomagati u razvijanju hebrejskoga jezika, tj. njegovih norma. Kad je riječ o oživljavanju hebrejskoga koji je gotovo 20 stoljeća bio mrtav, mora se razumjeti da nije bila riječ tek o oživljavanju jednoga jezika već zapravo više njih. Hagège razlaže kako je to učinjeno: navodi lingvističke postupke koji su primjenjivani u potrazi za hebrejskim govorom. Preporod hebrejskoga samo je primjer, zaključuje Hagège,

mogućega postupka koji “ne bi trebao ostati jednim i jedinim” (str. 268).

Napomenimo i to da je autor svoj zaista vrlo kratak osvrt na suvremeno stanje u hrvatskome jeziku, u kontekstu tema koje obrađivao u knjizi, sveo na pitanje odnosa hrvatskoga jezika prema srpskome, a moguće je sažeto reći da je mišljenja kako najčešći izostanak stvarnih poteškoća u međusobnome razumijevanju govornika tih dvaju jezika nije nužno i kriterij kojim se mjeri *postojanje* jezika odnosno njegova odvojenost i samostalnost. Dodaje i to da, kako ga naziva, izvanjski kriterij povezan s načinom na koji govornici promatraju svoje jezike dokazuje da je riječ o dvama jezicima.

I na kraju, prenesimo još jednu Hagègeovu misao. Upitajmo se naime u čemu su znanstveni razlozi zbog kojih nas, Hagègeovim riječima, izumiranje jezika ne može ostaviti ravnodušnima. Kultura koja govori nekim jezikom kroz duga je tisućljeća izvršila zapravo vlastite suptilne odabire unutar jezične sposobnosti koju je moguće zamisliti kao široko i raznovrsno polje mogućnosti. Neka je druga kultura odabrala iz toga polja nešto drugo. Sve kulture zajedno, naravno, mnogo će nam bolje dati uvid u fenomen jezične sposobnosti, nego što bi to mogla ijedna od njih samo iz sebe same. Nestanak i samo jedne od njih stoga osiromašuje posredno čitav ljudski rod za djelić važne spoznaje o tome na kakve sve (svoje) mogućnosti može računati.

Mihaela Matešić